

บทที่ ๘ มนุษย์รู้ความจริงได้อย่างไร

แนวคิดสำคัญ

การศึกษาการรู้ความจริงตามหลักพุทธปรัชญา เรียกว่า “พุทธญาณวิทยา” ซึ่งถือว่ามนุษย์สามารถรู้ความจริงได้ด้วยประสาทสัมผัสสามัญ การใช้เหตุผล และการใช้ประสาทสัมผัสพิเศษ เมื่อมนุษย์รู้ความจริงก็สามารถที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์

จุดประสงค์การเรียนรู้

จุดประสงค์ปลายทาง

มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักพุทธญาณวิทยา

จุดประสงค์นำทาง

๑. อธิบายความหมายของญาณวิทยาได้
๒. อธิบายความหมายและวิธีการของประจักษ์ประมาณได้
๓. อธิบายความหมายและวิธีการของอนุमानประมาณ
๔. อธิบายความหมายและวิธีการของศัพทประมาณได้

๑. ญาณวิทยาสมัยพุทธกาล

การศึกษาเกี่ยวกับความจริงทางพุทธปรัชญาที่นักปราชญ์ให้ความสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ มนุษย์รู้ความจริงได้อย่างไร การศึกษาเรื่องนี้มีประเด็นที่สำคัญ ๆ เช่น ใครคือผู้รู้ อะไรคือสิ่งที่ถูกรู้ ธรรมชาติแท้ของความรู้คืออะไร บ่อเกิดของความรู้มีอะไรบ้าง และด้วยวิธีการอย่างไร (criteria) เราจึงจะตัดสินได้ว่าอะไรคือความจริงหรือความเท็จ การศึกษาในส่วนนี้เรียกว่า “พุทธญาณวิทยา”(Buddhist Epistemology)

ก่อนที่จะศึกษาประเด็นต่างๆ ทางญาณวิทยา นักศึกษาควรเข้าใจถึงลักษณะแนวความคิดทั่วไปของการได้มาของความรู้สมัยพุทธกาลหรือแนวคิดร่วมสมัยเป็นแนวทางก่อน เพื่อเปรียบเทียบจะให้เห็นถึงความแตกต่างของพุทธปรัชญากับแนวคิดอื่น ๆ

ในสมัยพุทธกาลนั้นสามารถแบ่งแนวคิดทางญาณวิทยาออกเป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

๑. กลุ่มประเพณีนิยม (Traditionalists)
๒. กลุ่มเหตุผลนิยม (Rationalists)
๓. กลุ่มปฏิบัตินิยม (Experimentalists)

กลุ่มประเพณีนิยม เป็นแนวคิดของชนชั้นที่เรียกตนเองว่า “พราหมณ์” ซึ่งถือว่าพวกตนเป็นผู้ทำหน้าที่สื่อกลางระหว่างมนุษย์และพระเจ้า พวกพราหมณ์เชื่อว่า วิวรณ์ (revelation) หรือการเปิดเผยโดยพระเจ้าคือต้นกำเนิดของความรู้ เป็นความรู้ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวท ถือว่าเป็นความจริงแท้ที่ผ่านมาถึงมนุษย์และมนุษย์จะต้องยอมรับโดยไม่ต้องมีข้อโต้แย้งหรือสงสัยแต่ประการใด อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังได้มีการเปลี่ยนแปลงแนวคิดนี้ เช่น เปลี่ยนความสนใจจากเรื่องพิธีกรรม การสวดและการบูชาัญญา มาเป็นการสนใจโลกภายนอกไปสู่เรื่องความจริงภายในตนเอง (อาดมัน) เป็นต้น

กลุ่มเหตุผลนิยม เป็นนักการศาสนา นักปรัชญาที่เริ่มสงสัยในความไม่ผิดพลาดของคัมภีร์พระเวท จึงเริ่มแสวงหาความรู้ด้วยการไตร่ตรองตามหลักตรรกวิทยาและนยวิทยา(เงื่อนไขของความรู้) กลุ่มนักคิดเหล่านี้ ได้แก่ กลุ่มอุปนิษัทรุ่นแรก กลุ่มวิมิตินิยม (sceptics) กลุ่มนักวิถุตินิยม กลุ่มจารวากหรือโลกายัตและกลุ่มอาชีวก นักปราชญ์เหล่านี้มีความเชื่อมั่นในประสาทสัมผัสและหลักเหตุผล ฉะนั้นจึงปฏิเสธความรู้ใด ๆ ที่อยู่นอกขอบข่ายของประสบการณ์

กลุ่มปฏิบัตินิยม ได้แก่ พวกฤาษี และพราหมณ์บางกลุ่ม รวมทั้งท่านศาสตามหาวิระ (ปรัชญาเซน) และพระพุทธเจ้าที่ยืนยันทั้งในประสบการณ์ตรงและการรับรู้ด้วยญาณพิเศษ (extra sensory) เฉพาะปรัชญาเซนและพุทธปรัชญานั้นได้ปฏิเสธความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวททำให้นักคิดภายหลังจัดว่าเป็นกลุ่มนาสติกะ*

* ปรัชญาของอินเดียที่สำคัญ แบ่งออกเป็น ๒ สายหลัก คือ

พุทธปรัชญาได้ชี้ให้เห็นถึงความหลงผิดบางประการของนักคิดทั้ง ๓ กลุ่มที่นักศึกษาควรสังเกต เช่น เรื่องการเปิดเผยโดยพระเจ้าที่ผ่านทางศาสดาพยากรณ์ หรือฤาษี ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า วิวรณ์ (revelation) เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ชี้แนะหลักการเกี่ยวกับความรู้ของนักคิดทั้ง ๓ กลุ่มไว้ใน จังคสูตร มัชฌิมนิกาย ว่า

๑. ความรู้ที่เกิดจากการอาศัยความเชื่อ
๒. ความรู้ที่เกิดจากการเปิดเผยโดยพระเจ้า (วิวรณ์)
๓. ความรู้ที่เกิดจากการใคร่ครวญพิจารณา
๔. ความรู้ที่เกิดจากการคล้อยตามทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่ง

สิ่งเหล่านี้อาจเป็นทั้งความจริงและความเท็จ เพราะเป็นสิ่งว่างเปล่า ส่วนความรู้ชนิดอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน แม้จะไม่เข้าลักษณะทั้ง ๔ แต่ก็อาจเป็นความจริงได้ ฉะนั้น ผู้ที่ตั้งใจจะรักษาความจริงจึงไม่ควรจะด่วนสรุปว่า “ประเด็นนี้เท่านั้นเป็นความจริง”

๒. วิธีการเข้าถึงความจริงของอินเดีย

หลักญาณวิทยาโดยทั่วไปของปรัชญาอินเดีย ได้กล่าวถึงวิธีการเข้าถึงความจริงไว้ ๒ วิธี คือ วิธีเข้าถึงความจริงด้วยความรู้ (ชญานมารคา) และวิธีเข้าถึงด้วยการอุทิศตนด้วยความกักตึ (กักติ-มารคา) ส่วนการประกอบกรณงานต่าง ๆ (กรรมมารคา) นั้นถือว่าเป็นพื้นฐานขั้นต้นของทั้ง ๒ วิธี สำหรับเรื่องญาณวิทยาที่ควรศึกษา คือ วิธีการแรก (ชญานมารคา) ซึ่งมีประเด็นที่ควรสนใจ ๓ ประการ คือ

- ๑) ความรู้ที่แท้จริง (ประมา) มีลักษณะที่สำคัญ ๒ ประการ คือ เป็นสัจจะและความเป็นความรู้ใหม่จากสิ่งที่เคยรู้มาแล้ว
- ๒) วัตถุประสงค์แห่งความรู้ (ประเมษยะ)

๑. สายอัสติกะ คือ ระบบปรัชญาที่ยอมรับนับถือความถูกต้องสมบูรณ์ ความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ของ คัมภีร์พระเวท ได้แก่ ปรัชญาณายะ ปรัชญาไวเศณิกะ ปรัชญาสาংขยะ ปรัชญาโยคะ ปรัชญามีมางสา และ ปรัชญาเวททานตะ

๒. สายนาสติกะ คือ ระบบปรัชญาที่ไม่ยอมรับนับถือความถูกต้องสมบูรณ์ ความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท ได้แก่ ปรัชญาจรวาก พุทธปรัชญา และปรัชญาเซน

ตัวอย่าง บุคคลเห็นดอกกุหลาบสีแดง นักจิตวิทยาจะเริ่มวิเคราะห์ตามลำดับว่า “ข้าพเจ้าเห็นวัตถุชนิดหนึ่งซึ่งมีสีแดงและวัตถุสิ่งนี้คือดอกกุหลาบ” โดยขั้นนี้ประจักษ์ประมาณในทัศนะของนักจิตวิทยาจึงต้องมืองค์ประกอบที่สำคัญ ๑ ประการ คือ

(๑) การแยกประเภทวัตถุที่ประจักษ์ออกจากสิ่งที่ไม่ประจักษ์ เช่น แยกสีแดงจากสีอื่น ๆ และแยกสีแดงออกจากความรู้ในสิ่งที่เกิดด้วยกลิ่น รสและการสัมผัส เป็นต้น

(๒) ความสำนึกเปรียบเทียบสีแดงในดอกกุหลาบที่เห็นกับสีแดงทั่วไป รวมทั้งการระลึกถึง กลิ่น รส ของดอกกุหลาบที่เคยเห็นมาแล้ว

(๓) การตระหนักและเกิดความรู้ว่าวัตถุที่ประจักษ์อยู่เฉพาะหน้าในกาละเทศะเฉพาะนั้น ๆ คือ ดอกกุหลาบสีแดง

โดยหลักการเช่นนี้ ถ้ามีวัตถุอะไรก็ตามที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับดอกกุหลาบในกาละเทศะที่เหมือนกันและมีภาวะเหมือนดอกกุหลาบ นักจิตวิทยาจะด่วนสรุปว่า “นั่นคือดอกกุหลาบสีแดง” ทุกกรณีไป

๒) อนุমানประมาณ หมายถึง “ความรู้ที่เกิดขึ้นในภายหลัง” คำว่า “อนุมาน” มาจากคำว่า “อนุ” แปลว่า ภายหลัง และ “มานะ” แปลว่า ความรู้ อนุมานประมาณถือว่าเป็นความรู้โดยอ้อม เริ่มจากการศึกษาวิเคราะห์สิ่งประจักษ์ไปหาบทสรุปหรือความจริงที่ไม่ประจักษ์ โดยอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งสอง มืองค์ประกอบที่สำคัญ ๑ ประการ คือ

(๑) สิ่งที่จะอนุมานหรือสิ่งที่จะถูกพิสูจน์ (สารยะ) จะต้องเป็นสิ่งที่ไม่ประจักษ์

(๒) เครื่องมือในการอนุมาน (เหตุ) จะต้องเป็นสิ่งที่ประจักษ์อยู่เสมอ

(๓) สิ่งที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งที่จะถูกพิสูจน์ (ปัจยะ) จะเป็นสิ่งที่ประจักษ์หรือไม่ประจักษ์ก็ได้

ตัวอย่าง บุคคลเห็นควัน (ไฟ) ซึ่งถือว่าเป็นเหตุที่ประจักษ์โดยทางประสาทสัมผัส แล้วจึงอนุมานถึงไฟ(สารยะ) ซึ่งคนไม่ประจักษ์และสิ่งสัมพันธ์กับไฟอีกอย่างหนึ่ง(ปัจยะ) คือปล่องไฟ การหาความรู้ลักษณะนี้มีรูปแบบที่ควรศึกษา ๒ รูปแบบ คือ

รูปแบบที่ ๑ มี ๓ ขั้นตอน ดังนี้

๑) การกล่าวถึงบทสรุปที่เราจะพิสูจน์หรืออนุมาน(ปฎิญา)

เช่น ภูเขาภูนั้นมีไฟ

๒) เครื่องมือในการอนุมานซึ่งเป็นสิ่งที่ประจักษ์(เหตุ) ในตัวอย่างนี้คือควัน

เช่น กุเขากุณั้นมีควัน

๓) ตัวอย่างที่จะยกมาเพื่อพิสูจน์ถึงความสัมพันธ์(อุทาหรณ์) ระหว่างไฟ(สาธยะ) และควัน (เหตุ)

เช่น ที่ใดมีไฟ ที่นั้นย่อมมีควัน

รูปแบบที่ ๒ มีขั้นตอนตามรูปแบบที่ ๑ แต่เพิ่มอีก ๒ ขั้นตอน คืออุปนัยและนิคม รวมเป็น ๕ ขั้นตอน ดังนี้

๑) การกล่าวถึงบทสรุปที่เราจะพิสูจน์หรืออนุมาน(ปฎิญา)

เช่น กุเขากุณั้นมีไฟ

๒) เครื่องมือในการอนุมานซึ่งเป็นสิ่งที่ประจักษ์(เหตุ) ในตัวอย่างนี้คือควัน

เช่น กุเขากุณั้นมีควัน

๓) ตัวอย่างที่จะยกมาเพื่อพิสูจน์ถึงความสัมพันธ์(อุทาหรณ์)ระหว่างไฟ(สาธยะ)และควัน (เหตุ)

เช่น ที่ใดมีไฟ ที่นั้นย่อมมีควัน

๔) อุปนัย คือ การกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างเหตุ(ควัน) กับสาธยะ(ไฟ) เพื่อเป็นหลัก ยืนยันว่า

ที่ใดมีควันที่นั้นย่อมมีไฟ เพราะควันสัมพันธ์กับไฟ

๕) นิคม คือ บทสรุปหรือลงมติยืนยันเป็นขั้นสุดท้ายอีกครั้ง

เช่น ปฎิญา ที่ว่ากุเขากุณั้นมีไฟ

การอนุมานทั้ง ๒ รูปแบบนี้ ในรูปแบบที่ ๑ ใช้สำหรับการคิดหาเหตุผลเฉพาะตน ส่วนรูปแบบที่ ๒ ใช้เพื่ออธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจ นอกจากนี้การอนุมานสามารถจำแนกได้อีก ๗ ชนิด คือ

(๑) การอนุมานจากการณะไปหาการิยะ เช่น

เห็นเมฆฝนแล้วอนุมานถึงฝน

(๒) การอนุมานจากการิยะไปหาการณะ เช่น

เห็นรอยเท้าช้างแล้วอนุมานถึงความมือของผู้ของช้าง

(๓) การอนุมานจากสิ่งที่คิดคือไปหาสิ่งที่ถูกคิดคือ เช่น

เห็นควันแล้วอนุมานถึงไฟ

๖) อนุปลัทธิ หมายถึง ความรู้ที่เกิดขึ้นโดยวิธีการที่ประสาทสัมผัสไม่ได้รับรู้สิ่งนั้นเลย แต่บุคคลเกิดความรู้เกี่ยวกับสิ่งนั้นได้ เช่น ในอดีตมีพระเมรุที่ห้องสนามหลวง แต่ปัจจุบันก็รู้ว่าไม่มีพระเมรุนั้นแล้ว เป็นต้น

๓. วิธีการเข้าถึงความจริงของพุทธปรัชญา

พุทธปรัชญามิได้ทรงยึดมั่นเรื่องแหล่งเกิดของความรู้วิธีใดวิธีหนึ่ง และก็มิได้ถือว่าวิธีการของคนถูกต้องเพียงอย่างเดียว แต่ยอมรับวิธีการของผู้อื่นด้วย เช่น ในพรหมชาลสูตร ที่มุนิยา พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่าสมณะและพร้าหมณ์บางพวกสามารถบรรลุถึงญาณพิเศษแล้ว เชื่อว่าโลก (ปรมาตมันและอาตมัน) เป็นสิ่งอมตะ หรือเชื่อว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก แต่พระองค์ไม่ทรงยอมรับว่าบทสรุปหรือทฤษฎีดังกล่าวตรงกับความจริงแท้ ทั้งไม่ถือว่าความรู้เช่นนั้นจะก่อให้เกิดความสุขสงบที่แท้จริงและความหลุดพ้นได้ ด้วยทรงถือว่าทั้งญาณพิเศษและความรู้ทุกรูปแบบนั้นล้วนเป็นเพียงเครื่องมือหรือมรรควิธีเท่านั้น มิใช่เป็นจุดหมายปลายทางในตัวมันเอง ที่สำคัญคือพระองค์ทรงเน้นอย่างชัดเจนว่า ความรู้ใด ๆ ที่เนื่องด้วยเจตนาคติส่วนตัวของบุคคล เช่น ความชอบ หรือไม่ชอบ หรืออคติทั้ง ๔ เป็นต้น ย่อมจะปิดบังความจริง และความหลุดพ้นนั้นมิใช่เกิดเพราะความรู้แต่เกิดเพราะการไม่ยึดมั่นในความรู้นั้น ๆ และในสิ่งทั้งปวงต่างหาก (อนุปาทาย วิมุตติ)

อย่างไรก็ตาม ในแง่ที่เกี่ยวกับแหล่งเกิดของความรู้ พระพุทธเจ้าได้ทรงเน้นเพียง ๓ วิธี คือ

๑. ประจักษ์ประมาณ คือ ประสบการณ์ทั้งแบบสามัญและแบบพิเศษ
๒. อนุมาณประมาณ คือ การหาเหตุผลจากสิ่งที่ประจักษ์ เพื่อเรียนรู้สิ่งที่ไม่ประจักษ์ โดยอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งสอง
๓. ศัพทประมาณ คือ พยานหลักฐานรวมทั้งรายงานข้อมูลต่าง ๆ ซึ่งสิ่งดังกล่าวอาจจะ เป็นความจริงหรือเท็จก็ได้ ฉะนั้น จะต้องนำมาพิสูจน์กับประสบการณ์ส่วนบุคคล ก่อน

ส่วนอุปมาประมาณ อารตปีคติ และอนุปลัทธิ ทั้ง ๓ วิธีนี้พุทธปรัชญาไม่ยอมรับ เพราะถือว่าสามารถสังเคราะห์เข้ากันได้ด้วยวิธีการทั้ง ๓ อย่างไรก็ดี วิธีการประจักษ์ประมาณ อนุมาณประมาณ และศัพทประมาณ ที่พุทธปรัชญาให้การยอมรับนั้นก็มีความแตกต่างจากของอินเดีย ดังนี้

ประจักษ์ประมาณ ตามทัศนะของพุทธปรัชญา หมายถึง การรู้ที่เกิดขึ้นทันทีในขณะที่ประสาทสัมผัสภายในทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และร่างกาย กระแทกกับวัตถุภายนอกที่เป็นของคู่กันคือ สี เสียง กลิ่น รส และสิ่งสัมผัส ความรู้ขั้นประจักษ์นี้ถือว่าเป็นความรู้แบบสามัญ อยู่ในระยะของการเกิด และหยุดอยู่ที่การกระทบและรู้เท่านั้น ไม่เกี่ยวข้องหรือเจือปนด้วยเจตนาคติส่วนบุคคล รวมทั้งไม่เกี่ยวเนื่องด้วยบัญญัติต่าง ๆ อันเกิดจากความจำในอดีต ซึ่งประจักษ์ประมาณตามหลักพุทธปรัชญามีข้อควรพิจารณา ๕ ประการ คือ

๑. ความรู้ขั้นนี้เปิดเผยเฉพาะลักษณะภายนอกของสิ่งนั้น ๆ เท่านั้น
๒. เป็นความรู้ที่เนื่องด้วยความรู้สึกและเจตนาคติที่มีอยู่แล้ว เช่น เวทนา คัมहा อุปาทานที่เคยมีอยู่ก่อนการรู้ เป็นต้น
๓. เป็นความรู้ขั้นสมมติบัญญัติและขั้นโลกียะเท่านั้น
๔. ไม่สามารถรู้แจ้งความจริงแท้โดยตลอดได้
๕. ก่อให้เกิดความหลงและไม่เข้าใจในมาฆาการของโลกภายนอก จึงไม่สามารถแก้ปัญหาชีวิตที่แท้จริงได้

จากหลักฐานในมัชฌิมนิกาย พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงขั้นตอนการเกิดความรู้ขั้นนี้ไว้อย่างละเอียดชัดเจนว่า ประสาทสัมผัสกระทบกับวัตถุภายนอกจะก่อให้เกิดวิญญาณผัสสะ เวทนา คัมहा และอุปาทานตามลำดับ ซึ่งบุคคลทั่วไปมักจะถือเอาว่าสิ่งที่คนรู้สึกก็คือสิ่งที่คนรู้และมักจะคิดหาเหตุผลในสิ่งที่รับรู้โดยนัยดังกล่าว ซึ่งความคิดนั้นก็ถูกรอบงำด้วยคัมหมานะ และทิฎฐิเก่า ๆ จนทำให้รู้สึกว่วัตถุที่คนรับรู้มันเป็นสิ่งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต

ท่านญาณนันทะ (Bhikkhu Nananda) ได้เขียนไว้ในหนังสือ Concept and Reality in Early Buddhist Thought หน้า ๕ ในประเด็นนี้ไว้ว่า “เห็นได้ชัดว่า มิใช่เป็นเพียงกระบวนการเกิดขึ้นโดยบังเอิญ มิใช่เป็นกิจกรรมที่ถูกควบคุมโดยละเอียดรอบคอบ แต่การคิดตามประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสนั้นมักจะเนื่องด้วยคัมหมานะ และทิฎฐิทั้งหลายด้วย ประการสุดท้ายผู้รับรู้จะกลายเป็นวัตถุแห่งการรับรู้ไปอย่างช่วยไม่ได้” โดยนัยนี้ ความรู้ที่เกิดขึ้นทางประสบการณ์สามัญโดยทั่วไป จึงไม่ก่อให้เกิดญาณทัศนะถูกต้องตามความเป็นจริง

สำหรับพุทธปรัชญานั้นนอกจากการประจักษ์ประมาณหรือประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสแล้ว ได้แสดงถึงประจักษ์ประมาณแบบพิเศษอีก ด้วยการอธิบายถึงที่มาของความรู้ว่า มนุษย์นั้นเริ่มต้นแสวงหาความรู้จากความไม่รู้(อวิชชา) ดังคำกล่าวของ สมัคร บุรวาส ในหนังสือ พุทธ

ปรัชญา : มองพุทธศาสนาด้วยทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ หน้า ๘๑ ว่า “เราขอยืนยันว่าปรัชญาเถรวาท สอนเบิกโรงไว้ในญาณวิทยาของพระพุทธศาสนาว่า มนุษย์มีวิชาหรือความรู้เป็นมูลฐานมาแต่เดิม ต่อเมื่อเรียนจึงค่อยๆ รู้ขึ้นทีละน้อย จนกระทั่งรู้มากที่สุด คือ รู้เท่าทันถึงเหตุและผลของสิ่งทั้งหลาย และสามารถทำให้จิตใจของผู้รู้หลุดพ้นจากกิเลสตัณหาได้” ซึ่งความรู้ที่เกิดขึ้นจะมีลักษณะที่สำคัญ คือ

๑. เปิดเผยสภาวะลักษณะที่แท้จริงของสิ่งนั้น ๆ
๒. เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ไม่เนื่องด้วยอวิชา ตัณหา อุปาทาน
๓. เป็นความรู้ขั้นปรมาตม หรือขั้นโลกุตตระ
๔. เป็นความรู้ขั้นญาณทัศนะ จนสิ้นสงสัยในสิ่งทั้งปวง
๕. ก่อให้เกิดความสุข สงบ และการรู้แจ้งถึงที่สุด

ความรู้ประเภทนี้เป็นผลมาจากการพัฒนาการจิตที่สมบูรณ์แล้วด้วยความสมคุณยิ่งขึ้นที่ระหว่างศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งเมื่อแยกโดยประเภทแล้วมี ๖ ประการ คือ

๑. ความรู้ขั้นที่สามารถแสดงฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ เหนือปรากฏการณ์สามัญและเหนือขอบเขตประสบการณ์ธรรมดาได้ (อิทธิวิธี)
๒. ความรู้ที่สามารถทำให้ได้ย่นคลื่นเสียงในระดับความถี่ในกาละ และเทศะที่ประสาทหูไม่ได้ยิน(ทิพย์โสต)
๓. ความรู้ที่สามารถตามกำหนดรู้เท่าทันความรู้สึกนึกคิดของคนอื่นได้ในทันทีที่ต้องการ(เจโตปริยญาณ)
๔. ความรู้ที่สามารถรู้แจ้งถึงสภาวะการณต่าง ๆ ของชีวิตในอดีตชาติได้โดยตลอด (บุพเพนิวาสานุสติญาณ)
๕. ความรู้ที่ทำให้สามารถเห็นคลื่นสีที่ประสาทตาธรรมดารับรู้ไม่ได้ (ทิพย์จักษุ)
๖. ความรู้ระดับสูงสุดที่ทำให้จิตเป็นอิสระจากกิเลสและอาสวะทุกรูปแบบจนรู้แจ้งสังขารมถึงที่สุด(อัสวักขญาณ)

ความรู้ ๕ ประการแรกจัดเป็นระดับโลกียะ ส่วนประการสุดท้ายจัดเป็นโลกุตระ ซึ่งทั้งหมดนี้รวมเรียกว่า "อภิญญา" หรือความรู้ชั้นขอคเคียม (ดูวิชา ๘ และวิปัสสนาญาณ ประกอบ)

นอกจากนี้ใน มัชฌิมนิกาย มูลปณณาส์ ยังได้กล่าวถึงญาณหรือความรู้ชนิดพิเศษที่เป็นกำลังสำคัญอีก ๑๐ ประการ เรียกว่า ทศพลญาณ ๑๐ คือ

๑. ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ (ฐานาฐานญาณ) คือ รู้กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับขอบเขต และขีดขั้นของสิ่งทั้งหลายว่าอะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้ และแค่ไหนเพียงไร โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผลและกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมเกี่ยวกับสมรรถวิสัยของบุคคลซึ่งจะได้รับผลที่ดีและชั่วต่าง ๆ
๒. ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม(กรรมวิปากญาณ) คือสามารถกำหนดแยกการให้ผลอย่างซับซ้อนระหว่างกรรมดีและกรรมชั่ว ที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ มองเห็นรายละเอียดและความสัมพันธ์ภายในกระบวนการก่อผลของกรรมอย่างชัดเจน
๓. ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง(สัพพัตถคามินีปฏิบัติทาญาณ) คือ สุกติ ทุกติหรือพ้นจากคติ หรือปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวงคือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปราชิกัตถะ หรือปรมัตถะ
๔. ปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ เป็นอนเอก (นानาธาตุญาณ) คือ รู้สภาวะของธรรมชาติทั้งส่วนที่มีและไร้ชีวิต เช่น รู้ว่าส่วนประกอบต่าง ๆ ในกระบวนการรับรู้ เป็นต้น
๕. ปรีชาหยั่งรู้ธมฺมิ (นानาวิมุตติญาณ) คือ รู้ธรรมาศัยความโน้มเอียง, ความเชื่อถือ และความสนใจของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปต่าง ๆ กัน
๖. ปรีชาหยั่งรู้ความข็งและหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย (อินทริยโรปรัยัคติญาณ) คือ รู้ว่าสัตว์นั้น ๆ มีสัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาระดับไหน มีอินทรีย์อ่อนหรือแก่กล้าพร้อมที่จะตรัสรู้ เป็นต้น
๗. ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความม่องแผ้ว การออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติทั้งหลาย(ญานาภิสังกิสสาทิญาณ)

ส่วนทศพลญาณอีก ๓ ข้อที่เหลือมีนัยเหมือนอภิญา ๖ ในหัวข้อ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ
จุตูปปาตญาณ (ทิพยจักขุ) และอาสวกขญาณ

อนุมานประมาณ ตามหลักพุทธปรัชญามีลักษณะเช่นเดียวกับอนุมานประมาณของอินเดีย
ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว แต่พุทธปรัชญาจะยอมรับความจริงจากวิธีการนี้ก็ต่อเมื่อบทสรุปสอดคล้อง
หรือไม่ขัดแย้งกับประจักษ์ประมาณ

ศัพทประมาณ ตามหลักพุทธปรัชญามีลักษณะเช่นเดียวกับศัพทประมาณของอินเดีย คือ
การยอมรับในคำพูดของผู้ที่รู้ประจักษ์แล้วหรือคำพูดของผู้ที่ตรัสรู้แล้ว เช่น พุทธพจน์ สาวกภาสิต
เป็นต้น สำหรับคำพูดของพระอรหันตจางารยหรือพระภิกษุจางารย นั้นไม่จัดว่าอยู่ในขอบข่ายศัพท
ประมาณ แต่จัดว่าเป็นการอธิบายหรือขยายความเท่านั้น

กิจกรรมเสนอแนะ

ให้นักศึกษาจัดกลุ่มประมาณ ๕-๖ คน ทำการศึกษาและอภิปรายถึงลักษณะของการจัดการศึกษาแบบปัจจุบันกับวิธีการทางญาณวิทยา

คำถามท้ายบท

๑. ญาณวิทยาคืออะไร มีความสำคัญต่อการเข้าใจความจริงในสิ่งต่างๆ อย่างไร
๒. ประจักษ์ประมาณในทัศนะของพุทธปรัชญามีสาระสำคัญอย่างไร
๓. ประจักษ์ประมาณแบบพิเศษ(อภิญญา)คืออะไร มีโอกาสเกิดขึ้นกับมนุษย์หรือไม่อย่างไร
๔. อนุমানประมาณ คืออะไร มีหลักการอย่างไร จงอธิบาย